

ADALÉKOK A NYELVLÉLEKTAN TÖRTÉNETÉHEZ EREDMÉNYEIHEZ ÉS FELADATAIHOZ

SZABÓ ISTVÁN

(Közlésre érkezett: 1971. október 17.)

A hagyományos tudományrendszerek határterületeire eső kérdések vizsgálatának és megoldásának igénye, melyet a társadalom fejlődése és a tudományos fejlődés diktál, az elmúlt évtizedekben számos új tudományág megszületéséhez vezetett. A természettudományok különböző új ágai mellett a társadalomtudományok fejlődése is újabb ágazatokat produkált. Tárgyának mélyebb megismerése végett a nyelvtudomány is kénytelen együttműködni más tudományokkal. Ezen együttműködés eredménye a szociolingvisztika, etnolingvisztika, az antropológiai lingvisztika és a pszicholingvisztika. Írásunk I. részében az utóbbi kialakulását tekintjük át. A II. részben a lélektan és a nyelvtudomány által közösen megoldott vagy megoldásra váró tudományos kérdések egy részét vázoljuk. Végül utalunk röviden a két- és többnyelvűség néhány nyelvlélektani problémájára. (Az e cikkben érintett kérdések egy részére későbbi írásainkban visszatérünk.)

I.

A pszicholingvisztika az elnevezés történetét, az összefoglalóan „pszicholingvisztikainak” nevezett kutatások kezdetét, illetve az ilyen tárgyú kiadványok dátumát véve alapul, mindössze néhány évtizedes múltra tekinthet vissza. A terminust N. H. Pronko [1] használta először egy terjedelmes cikkében alig két és fél évtizeddel ezelőtt. A pszicholingvisztika mint új diszciplína létrehozásának eszméje 1951-ben született, amikor J. Carroll, az USA cornelli egyeteme társadalomtudományi kutatás tanácsának javaslatot tett egy pszicholingvisztikai szeminárium megtartására. A szeminárium 6 résztvevője közül hárman, Carroll mellett Ch. E. Osgood és T. Sebeok a szeminárium után is tovább munkálkodtak a rendszer kidolgozásán. 1952-ben a fentebb említett tanács égisze alatt nyelvészettel és lélektanral foglalkozó speciális bizottságot alakítottak. E bizottság szervezte meg 1953-ban az előzőnél már népesebb 2. pszicholingvisztikai szemináriumot az Indiana állambeli Bloomington városban. Itt történt kísérlet a pszicholingvisztika tárgyának körülhatárolására, a tudományág elméleti megalapozására. Ismertették a szemináriumon a végzett kutatások

eredményeit, kijelölték a további feladatokat. A tanácskozás anyagát egy kollektív monográfiának nevezhető kötetben tették közzé [2]. A tanulmánykötetet kibővítve, az első kiadás óta eltelt 10 év kutatási eredményeinek ismertetésével 1964-ben újra kiadták [3]. (Írásunkban a továbbiakban a második kiadásra hivatkozunk.) A nyelvélektan tárgykörében ezután számos tanulmány jelent meg amerikai nyelvpszichológusok tollából, ezek közül a legfontosabbakra az elméleti kérdések taglalásánál lentebb utalunk. E helyen, mivel tudománytörténeti szerepe van, bár egyes részei csak közvetett kapcsolatban vannak a szorosabb értelemben vett pszicholingvisztikával, a Sol Saporta szerkesztette tanulmánykötetre kell még utalnunk [4].

A tudományág egyesült államokbeli irányzatával polemizálva, azzal ellentétes tudományos koncepciót képviselve fejlődött más országokban az új diszciplína. A Szovjetunióban O. Sz. Ahmanova [5], N. I. Zsinkin [6], A. A. Leontyev* [7], P. Scsedrovickij [8] és mások munkássága jelzi az új tudományág térhódítását. Tudományalapító jelentőségű a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézete által 1966-ban szervezett pszicholingvisztikai szeminárium. A szeminárium anyagát kollektív monográfia formájában adták ki 1968-ban [9]. Franciaországban a 60-as évek elején két gyűjteményes kötet tájékoztat az e tárgykörben folyó kutatásokról [10]. E. Otto [11] német nyelvpszichológus a szintakszis „produktív folyamatait”, azaz a mondatalkotás lélektani mechanizmusát kezdi tanulmányozni az 50-es években. Honfitársa, F. Kainz [12] a Gestalt-elméletet igyekszik a nyelvélektan rangjára emelni. Az NDK-ban a verbális emlékezettel kapcsolatos kutatások vezettek számottevő eredményekre [13]. A beszéd- és nyelvélektan számos részletkérdéséhez szóltak hozzá a hazai szakemberek is [14]. Összefoglaló-rendszerező munkáról azonban a magyarországi szakirodalomban jelenleg nincs tudomásunk.

A pszicholingvisztika azonban nem előzmények nélkül pattant ki néhány tudós fejéből. Jó 50—100 éves előtörténete van. Előzményeit Leontyev könyve részletesen ismerteti. (L. [7]), ezért itt csak vázlatosan térünk ki rájuk. A tudományág akkor veszi kezdetét, amikor az első lépések megtörténtek a nyelvtudomány és lélektan összefogása irányában bizonyos közös kérdések megoldása végett.

Az orosz nyelvészetben és pszichológiában ez az együttműködés, amelynek alapjait Szecsenov és Pavlov tanai képezik, Baudouin de Courtenay, Potyebnya és Vigotszkij munkásságával indult.

Baudouin de Courtenay-t nem véletlenül vádolták pszichologizmus-sal, bár a pejoratív felhangú jelző alaptalannak látszik. Pszichologizmusa ui. abban van, hogy a nyelv, illetve beszéd egyes kérdéseit a lélektan oldaláról igyekezett megközelíteni. A nyelv és beszéd kölcsönviszonyát érintve leszögezi főművében, hogy „...существуют не какие-то витающие в воздухе языки, а только люди, одаренные языковым мышлением” [15]. (Ma a nyelvpszichológus ugyanezt a gondolatot úgy fogalmazza meg, hogy a nyelv létezési módja az ember nyelvi képessége és beszédkész-

*Itt kötelességünk megemlíteni, hogy a neves nyelvpszichológus egyes tudománytörténeti adataira is támaszkodtunk írásunkban.

sége.) Ő vetette fel azt a gondolatot is, hogy különbséget kell tenni a nem-tudatosított és tudatosan szabályozott nyelvi folyamatok között. A nyelvet egymással kapcsolatban levő jelek rendszerének tekintette. Ez a gondolat, tudjuk, a mai nyelvészeti áramlatok egyik aksziomája. A nyelvtudomány és lélektan egymásra utaltságát lépten-nyomon hangoztatta. A fonetika egyes kérdéseinek lélektani kísérletek útján történő megválaszolását szorgalmazta. A nyelvészek körében ismert a magánhangzó redukció pszichológiai alapon magyarázott oka.

Vigotszkij [16] dolgozta ki az emberi tevékenység közvetett jellegéről szóló tételt (опосредствованный характер деятельности человека), amely a nyelv lényegét, az emberi tevékenységben elfoglalt helyét világítja meg. Vigotszkij szerint az ember tevékenysége a társadalmilag létrehozott munkaeszközök és „pszichológiai eszközök” („психологические орудия”) közvetítésével valósul meg. Ez utóbbi eszközrendszernek része a nyelv mint jelrendszer. Ezen munkaeszközök és pszichológiai eszközök használatában az ember értelmi viselkedése (интеллектуальное поведение) valósul meg. A gondolat és szó viszonyát vizsgálva leszögezi, hogy „Мысль не выражается, но совершается в слове.” [16/a: 132]. („A gondolat a szóban nem kifejeződik, hanem abban valósul meg.”) Két alapvető gondolatát, hogy 1. a pszichikum az embernek mint materiális, testi léttel, aggyal rendelkező lénynek funkciója és 2. az ember pszichikuma társadalmi eredetű — a marxista filozófiai pszichológia, a nyelvfilozófia és nyelvlélektan alaptételei közé soroljuk. Tevékenység-elméletét, beleértve a beszédtevékenységet, mint az előbbi egyik formáját, a mai beszédlélektan fejleszti tovább [17].

Hogy a magyar nyelvtudomány számára sem volt idegen a lélektani orientáció, azt Gombocz Zoltán szavai elégségesen bizonyítják:

„A lélektan nyújtja a nyelvtudomány számára azokat a törvényeket és racionális elemeket, amelyeknek segítségével a nyelvi jelenségek oki kapcsolatait felismerhetjük” [18].

II.

A nyelvlélektan mint tudomány fiatalságára vall, hogy a tárgyát illetően is eltérő álláspontok alakultak ki. A tárgymeghatározás körüli ingadozás alkalmat adott arra is, hogy néhányan létjogosultságát vonják kétségbe. A nyelvlélektan valójában a lélektan és nyelvtudomány határterületeiről szakította ki a maga terrénumát, de olyan terrénum ez, amelyre eddig egyik tudományág sem tudott kellő figyelmet fordítani. Ez a tény épp a két tudomány szintézisét megvalósító új tudomány létét igazolja.

Jelenleg a pszicholingvisztika tárgyának kétféle meghatározása ismert. Az amerikai szakirodalomban a következő meghatározást találjuk:

„... a pszicholingvisztika az információk közti viszonyt, az üzenetet kiválasztó és azt interpretáló ember jellemzőit vizsgálja, azokat a folyamatokat, amelyek közben a beszélők szándékát az adott kultúrkörben elfogadott jelekké átalakítják, valamint e jeleknek a hallgató általi értel-

mezése folyamatát; röviden: a kódolás és dekódolás által az üzenet állapotának a kommunikációkban résztvevők állapotára történő vonatkoztatását vizsgálja” [3:4]. (Psycholinguistics is concerned with relations between messages and the characteristics of human individuals who select and interpret them; studies the processes whereby the intentions of speakers are transformed into signals in the culturally accepted code and whereby these signals are transformed into the interpretations of hearers; psycholinguistics deals with the processes of encoding and decoding as they relate states of messages to states of communications.)

Ez a meghatározás homályos és bonyolult. Mit jelent pl. az üzenet (itt: információ) állapotának a kommunikációban résztvevők állapotára a kódolás és dekódolás általi vonatkoztatása? A nehézkes meghatározás annyit elárul, hogy a nyelvlélektan amerikai irányzata lényegében az információelméletre támaszkodik, annak része, tőle kölcsönözte terminológiáját. Az is kiderül a meghatározásból, hogy az amerikai nyelvpszichológusok a beszédtevékenységet csak mint a kommunikáció aktusát vizsgálják, figyelmen kívül hagyva a nyelv más funkcióit. Ez az információelmélet-központú meghatározás is utal azonban a probléma újszerű megközelítésére: a beszédnek mint interszónális kommunikációs tevékenységnek a vizsgálatára. A maga logikai rendszerén belül ez az irányzat is hangsúlyozza a pszicholingvisztika önálló tudomány-jellegét.

A szovjet nyelvlélektan a következő gondolatmenettel jut el a tárgymeghatározáshoz.

A nyelvnek három aspektusa van: a nyelv mint képesség, a nyelv mint tárgy (rendszer) és a nyelv mint folyamat (язык как способность, язык как предмет, язык как процесс). Ha elfogadjuk e három kategóriát, akkor tisztáznunk kell: a) milyen viszony áll fenn e kategóriák között, és b) mely tudomány milyen fogalmi és módszertani apparátus segítségével vizsgálja az egyes kategóriákat és ezek viszonyait.

A nyelv mint tárgy (jelenség, rendszer) és a nyelv mint folyamat kapcsolata mindig is a nyelvtudomány felségterülete volt, e kapcsolat jellegét azonban a nyelvtudomány behatóan nem tanulmányozta, mivel a beszédet a nyelv egyszerű realizálásaként fogta fel, tagadva a beszéd-folyamat specifikus jegyeit. (Mellesleg: a mai kommunikáció-elmélet is azonosítja a nyelvet és a beszédet.)

A nyelv mint képesség (beszédmechanizmus) és a nyelv mint folyamat (beszéd) kapcsolatát a pszichológia és fiziológia vizsgálta. Elmulasztotta azonban a kommunikációs folyamat releváns, valamint másodlagos, a beszédtevékenységben nem tükröződő jegyeinek differenciált vizsgálatát. A nyelv mint tárgy (jelenség, rendszer) és a nyelv mint képesség (beszédmechanizmus) kapcsolatának vizsgálata tehát kívülrekedt mindkét tudomány vizsgálódási körén. Holott a mai pszichológia és fiziológia birtokában levő adatok arra vallanak, hogy az emberi beszéd mechanizmusának rendszere nem azonos a nyelv rendszerének modelljével, bár e mechanizmus sajátos működését jelenleg nem ismerjük. E sajátos mechanizmust hivatott tehát feltárni a pszicholingvisztika.

Eszerint „... a pszicholingvisztika az a tudomány, melynek tárgya a nyelvi rendszer (a nyelv mint jelenség, tárgy) és a nyelv mint képes-

ség közti viszony” [19] — vonja le a következtetést Leontyev. („...психолингвистика — это наука, предметом которой является отношение между системой языка [языком как предметом] и языковой способностью”).

A nyelvlélektan tehát önálló tudománynak minősíthető, mivel tárgya egy objektíve létező, sajátos vonásokat mutató viszonyrendszer.

A nyelvlélektan eddig főképpen a következő kérdéscsoportokat tanulmányozta:

- a beszédalkotás (порождение речи, speech generating) pszichológiai mechanizmusa;
- a szó és jelentése;
- a két- és többnyelvűség lélektani kérdései;
- a nyelvelsajátítás lélektani mechanizmusai és az idegen nyelvoktatás.

Legtöbbet vitatott és talán legizgalmasabb a beszédalkotás lélektani mechanizmusának kérdése. Két elmélet alakult ki ezzel kapcsolatban: a) a véges számú állapotok nyelvi modelljének elmélete, b) a generatív és transzformációs nyelvi modell elmélete.

Az első szerint a beszéd folyamatát minden egyes új elemének megjelenése a megelőző elemek megjelenésének és/vagy megjelenése valószínűségének függvénye. Ch. Osgood [20] szerint, aki az elméletet kidolgozta, valamely mondatot a szók egymásutániságából alkotunk azon szókapcsolási valószínűségek elve alapján, amely valószínűségek a megelőző nyelvi tapasztalatok nyomán alakultak ki. E megelőző nyelvi tapasztalatokat nevezi verbális kontextusnak (verbal context). A beszéd szerkesztés mechanizmusának sztochasztikus (a véletlennel összefüggő valószínűségi) modellje azonban egyes nyelvpszichológusok szerint tarthatatlan a nyelvelsajátítás vonatkozásában. Miller és Galanter [21] szerint ha a beszéd minden új elemének megjelenése az előző nyelvi tapasztalat függvénye lenne, akkor az anyanyelvet elsajátító gyermeknek 100 évig megszakítás nélkül másodpercenként 3×10^{20} számú közlést kellene felfognia ahhoz, hogy anyanyelvét megtanulja [22]. (A véges számú állapotokon a közlések észlelését kell értenünk. Minden egyes közlés felfogása egy-egy „állapot”.) Osgood bírálói rámutatnak, hogy elmélete mögött a minőségileg magasabbrendű pszichikus tevékenységet tagadó behaviorizmus ingerreakció sémája rejlik. Azonban a Chomsky—Miller—Galanter-féle nyelvtanulás-elmélet sem fogadható el jelenlegi formájában. Elméletük kritikai értékelése megindult. A vitához egy későbbi írásunkban szólunk hozzá, itt csak a generatív és transzformációs grammatika néhány tételére utalunk.

A generatív-transzformációs modell szerint valamely mondat vagy elemi mondat (kernel sentence, ядерное предложение), amely ún. közvetlen összetevőkből (immediate constituents, непосредственно составляющие, a továbbiakban KÖ) áll, vagy transzformáció (T) útján kapott ún. transzforma*.

*Elemi mondat: A jó tanuló szépen felel. KÖ-k: „a jó tanuló” és „szépen felel”. Elemi mondatok: „A munkás túlteljesítette tervét.” „Jutalmat kapott.” Transzformáció és transzforma: „A munkás jutalmat kapott, mert túlteljesítette tervét.”

Képlet:
$$\left. \begin{array}{l} S_1 \text{ (sentence)} \\ S_2 \end{array} \right\} \begin{array}{l} T \\ \hline \end{array} \longrightarrow \text{transzforma}$$

Az új rendszer kidolgozója N. Chomsky és G. A. Miller [23]. Mindketten élesen bírálták az Osgood-i beszédlelektant. Elméletük a beszédet aktív értelmi tevékenységként fogja fel, s mivel tudatosult vagy analógiák formájában automatikusan rögzített véges számú szabályok birtokában végtelen számú új nyelvi közlés lehetőségét hangsúlyozza, az előbbi elméletnél elfogadhatóbban magyarázza a nyelvelsajátítás, a beszédképesség belső mechanizmusát. A KÖ és T lélektani valóságát számos kísérletben igyekeztek bizonyítani a generatív nyelvészet hívei.

Boomer [24] kísérlete a következőképpen bizonyította ezt: abból indult ki, hogy a beszédszünetek rendszerint valamely grammatikai egység (clause, ami megközelítőleg megfelel a szószerkezetnek) közé esnek. Következtetése: a beszédnek ezek a szünetek közti egységei tulajdonképpen a KÖ-t alkotják. Fodor és Bever [25] a kísérleti személy (ksz) egyik fülével beszédet hallatott, a másik fülbe éles csattanó hangokat juttatott szabálytalan időközönként. Ezután a ksz a kísérletezők kérésére megpróbálta lokalizálni a csattanásokat. Azt vallotta, hogy azok a szünetekre estek (vagyis a KÖ-k közé). Gough [26] a transzformációs elv lélektani realitását bizonyítandó kimutatta, hogy a hallgató rövidebb idő alatt fogja fel az aktív állítmányú mondatot, mint a passzívát, az állító mondatot könnyebben, mint a tagadót. A szerző feltételezi, hogy a transzformákat értelmük felfogása közben a hallgató visszaszerkeszti elemi mondatokká. Slobin [27] kísérlete azonban csak részben igazolta Gough feltevését, mivel néhány közléstípus verifikálásának magyarázatához elégtelennek bizonyult a T elmélete. A szerző négy mondattípust — egyszerű kijelentő (vagyis elemi), passzív, tagadó és passzív-tagadó — verifikáltatott 16 ksz-lyel oly módon, hogy a ksz-nek egy gomb lenyomásával kellett jeleznie: az elhangzott közlés tartalma megfelelt az egyidejűleg felmutatott kép tartalmának. A közlések között voltak ún. megfordítható és megfordíthatatlan (reversible, non-reversible) mondatok is.* A megfordítható mondatok verifikálása minden ksz-nél több időt igényelt mint a megfordíthatatlanoké. Ez azzal magyarázható, hogy a mondat alanyának és tárgyának gyorsabb felismerését a mindennapi tapasztalat is támogatja a megfordíthatatlanság esetében. A megfordíthatóság esetében viszont morfológiai és mondattani elemzésre van szükség a mondatrészek azonosításához. Ezen elemzés funkciója (mutatója) a két közléstípus felfogásának időkülönbsége. Mivel pedig a megfordíthatóság—megfordíthatatlanság nem grammatikai, hanem szemantikai—logikai kérdés, leszögezhető: valamely közlés felfogása nemcsak grammatikai, hanem grammatikai, lexikai-logikai elemzés egyidejűleg.

Osgood, akinek elméletét a generatív grammatikusok elvetették, belátva elméletének bizonyos nyelvi tényekre (a nyelvelsajátításra) való alkalmazhatatlanságát, kísérletet tett a két elmélet szintézisére. Rámutatott, hogy a feltételes valószínűség elve szerint nemcsak a szavak között alakulhat ki asszociatív kapcsolat, hanem a szerkezet típusok között is.

*Megfordítható a közlés akkor, ha az alany és tárgy felcserélésével kapott mondat tartalmilag megfelel a tapasztalati tényeknek: „A vadász üldözi a bűlényt” —→ „A bűlény üldözi a vadászt.” Ez a közlés viszont megfordíthatatlan: „A vadász tisztítja fegyverét.”

Más szóval valamely nyelvi szerkezet ismerete és a szerkesztés képessége más szerkezetek felismerésére és létrehozására is képessé tesz. Közismert, hogy a generatív—transzformációs elmélet szerint viszonylag kevés szabály segítségével végtelen számú közlést alkothatunk. Osgood szintetizált elmélete tehát ily módon Chomsky elméletével összeegyeztethető, annál is inkább, mivel számos kísérlet tartalmazott mindkét elméletet alátámasztó tényeket.

Clark [28] ún. kiegészítő művelet kísérlete (cloze procedure), amelyben a ksz-ek a mondatokból kihagyott mondatrészeket — alany, állítmány, tárgy — helyettesítettek be, a következő eredményekhez vezetett: a cselekvő mondatok 81,5 százalékának alanyaként élőlényt neveztek meg. Szenvedő-mondatokban az ugyanilyen főnevek 68,3 százalékában alanyként, 31,7 százalékában tárgyként szerepeltek. Mindkét szerkeztípusban a ksz-ek az élőlényeket főképpen mint cselekvőket „gondolták”.

Számunkra ennél is fontosabb azonban, hogy a ksz-ek az igei állítmányt és tárgyat érezték együvértartozóbbnak (az ige a tárgy, a tárgy az ige asszociációját váltotta ki). Ez ugyanis ellentmond a KÖ modelljének, ahol alany-állítmány-tárgy a séma. Clark kimutatta, hogy az alany behelyettesítését végezték el legpontosabban (ez megfelel a KÖ sémájának), de a második helyen a jelző és tárgy áll (a KÖ séma szerint az igei állítmánynak kellene következnie), az igei állítmány csak a harmadik (!) helyen áll. Palermó [29] adatai még nagyobb óvatosságra intenek. Arról valának, hogy az egyes szófajok más-más asszociáció-típust váltanak ki. A főnevek 76,6 százalékában ún. paradigmatiszus asszociációt (láb-kéz, város-mező stb.), az igék 57,6 százalékában szintagmatikus asszociációt (szalad — a fiú, dolgozik — a munkás stb.). A KÖ szerint a főneveknek is szintagmatikus szótársítást kellene kiváltaniuk. Érdekes, hogy a segédszók a kísérlet szerint csak szintagmatikus asszociációt váltanak ki.

Az eddigi kísérletek tehát sem Osgood, sem Chomsky modelljét nem igazolják egyértelműen, de egyértelműen téves voltukat sem.

Nist [30] elismeri ugyan a generatív grammatika előnyeit mind a XVIII—XIX. századi hagyományos, mind a századforduló strukturalista irányzatával szemben, de elégtelenségére is rámutat. A matematikai logika alkalmazása — vallja Nist — akadémikus pedantériát visz a generatív grammatikába, megfosztja a nyelvtant hajlékonyságától, a nyelvet szuggesztivitásától. Példaként egy költemény néhány sorát idézi:

The table is today; the Metrecal is tomorrow.

The table is today; the coffin is tomorrow.

Ezek a közlések nem-grammatikusak (nyelvtanilag helytelenek), érvel a generatív grammatika, mivel szabályrendszerében nem fordul elő a főnév + copula + idő-adverbium szerkezet. Nist szerint — és egyet kell vele érteni — e mondatok épp szokatlan szerkezetében nyilvánul meg a költői invenció; nemhogy értelmetlenek, hanem nagyon is gondolatgazdagok*. (A szemantika helyéről a generatív nyelvelméletben másutt szólunk.)

*Az asztal a ma, kövérség a holnap. Az asztal a ma, koporsó a holnap. Vagyis a ma örömeiért holnap fizetni kell (hízással, halállal).

Nist a szabályok túlhangsúlyozásának veszélyére int: „Men, not grammatical rules, generate sentences”, és „In the future, therefore, generative grammar will have to get to know the men if it would fully understand their sentences” [30:107]. („A mondatokat az ember alkotja és nem a szabályok. Ezért a jövőben a generatív grammatikának az embert kell megismernie ahhoz, hogy az ember mondatait megértse.”)

Ezt a frontális és nem alaptalan támadást a tárgyalt nyelvlélektani irányzat ellen a vele kapcsolatos kísérletek eredményeinek kétértelműsége is támogatja. Ezt a szovjet pszicho-nyelvészek is elismerik, ezért nem foglalt állást eddig a fenti kérdésekkel kapcsolatban a szovjetunióbeli szakirodalom sem. Leontyev a kísérleti eredmények (elsősorban Slobin fentebb leírt kísérlete) alapján leszögezi, hogy „létezik a közlésnek valamilyen tárgyi vagy invariáns eleme, amely csak részben felel meg a mondat nyelvtani struktúrájának, de hat a nyelvlélektani közlésalkotás törvényszerűségeire” [19:123].

Ez az invariáns elem tehát jelenleg még ismeretlen. A közlésalkotás három fázisát is mint hipotézist írja le Leontyev. Ezek:

1. a közlés lineáris, grammatikailag még amorf struktúrájának megszerkesztése (конструкция линейной внеграмматической структуры высказывания),
2. e szerkezet grammatikai mondatná strukturálása (преобразование этой структуры в грамматическую структуру предложения),
3. az utóbbi megvalósítása, szóbeli/írásbeli közlése (реализации последнего).

A nyelvlélektan számos szemantikai kérdést is új megközelítésben igyekszik megoldani. Vegyük pl. a szavak kiválasztásának kérdését. Valamely nyelvet beszélő egyén tartós emlékezetében több ezer, több tízezer lekszéma van elraktározva. Beszéd közben viszont lehetetlen az egész szókincset számbavenni ahhoz, hogy a szükséges szót megtaláljuk. Létezik tehát az emlékezet működésének olyan elve, amely a szókészlet-halmazból a szükséges szók pillanatok alatt történő kiválasztását lehetővé teszi. Katz és Fodor [31] szerint ez a kiválasztás kétféle ismérv, szemantikai és grammatikai ismérvek alapján történik (semantic markers, grammatic markers). Ha a szavakat csak grammatikai jegyeik alapján választanánk meg, grammatikailag helyes, de tárgyi tartalom szerint értelmetlen mondatokat, fordított esetben rendetlen szóhalmazt kapnánk. Az egyébként eredeti gondolatmenet nem juttat azonban bennünket közelebb a tartós és operatív emlékezet működésének megértéséhez. E kérdés kapcsán — de mint még fel nem tárt törvényszerűség önmagában is — figyelemre méltó a verbális szatiáció jelensége: a szó jelentésének az egyén számára történő felbomlása, megszűnése a szó gyors egymásutánban történő ismétlése esetén. Leontyev [19] szerint e jelenség tanulmányozása fényt vethet a szók szubjektív szemantikai rendszerére valamely szó szatiációjának más szók jelentésére gyakorolt hatása megállapításának útján. A szók szemantikai elrendeződésének ismerete pedig közelebb hozhatja a fenti probléma megoldását. Ez irányú kísérletek főleg az Egyesült Államokban folynak [32].

Figyelemre méltó ezzel kapcsolatban Klimenko [33] azon kísérletileg is igazolt megállapítása, hogy a szók hierarchikus szemantikai együttesekbe rendeződnek az adott nyelvet beszélők tudatában. Ezen együttesek legkisebb egysége a szemantikai csoport; néhány szemantikai csoport szemantikai mikrorendszert alkot; a mikrorendszerek pedig szemantikai mezőket alkotnak (семантическая группа, семантическая микросистема, семантическое поле)*. Ezen szemantikai együttesek egymással szoros kapcsolatban vannak: valamely együttes bármelyik szava felidézheti valamely másik együttes szavát.

A szemantikának második, fontosságban talán első kérdése: a szó jelentése. Fabricius — Kovács Ferenc [14/d] a szó másik jelzőrendszer jellegéből vezeti le a jelentést. A szó jelentése e szerint helyettesítő, jelző, felidéző funkciójában van. Ez általában helyes, de a jelentés közelebbi vizsgálata felvet néhány kérdést. Mégpedig: milyen összefüggésben van a szó jelentése a közlésben foglalt információval? A szó jelentéséhez tartozik-e a szövegösszefüggésbeli jelentés, vagy csak az izolált jelentés vonható e fogalomkörbe?

A kérdést legárnyaltabban Szeliversztova [34] vizsgálta. Szerinte az ún. shannoni információ** nem része a jelentésnek, mivel ilyen információt a fonéma és graféma is tartalmaz.

A szerző szerint a szemantikai információ sem tartozik a szó jelentésébe, mivel az olyan adatok összessége, amelyek megváltoztatják a vevő (a közlést felfogó) ismereteit a denotátumról, vagyis itt az információ az előző ismeretek függvénye. Ebből az következik ugyanis, hogy 1. vannak semmilyen információt nem tartalmazó közlések, 2. más közlések viszont egyesek számára sok információt tartalmazhatnak, mások számára kevesebbet.***

A jelentés lingvisztikai megállapításánál el kell vonatkoztatnunk a fenti információtól, és csak azt kell vizsgálnunk: milyen tényekről informálja az adott közlés az adott nyelvi közösség bármely tagját bármely denotátumról. Az előző és új ismeretek egybevetéséből származó következtetések nem tartoznak ebbe az információba. A szerző itt a lingvisztikai információ 4 kritériumát sorolja fel. Gondolatmenetének lényege: a jelentést egzakt módon kell vizsgálni. Amikor a jelentésből a szubjektív mozzanatokat kizárja, az ún. értékelő-ítélő szók (оценочные слова) kapcsán viszont elismeri, hogy pl. a 'szép', 'rút' stb. minősítéséhez sok szubjektív mozzanat tapad, vagyis itt az információ az előző benyomások, ismeretek függvénye. Ebben bizonyos ellentmondást látunk. Mellesleg: a nyelv-

*Az időjárás szókincese pl. szemantikai mikrorendszert alkot.

**Shannon angol pszichológus nevéből. Olyan információmennyiséget jelöl, amely azt fejezi ki, hogy egy esemény (ilyen esemény lehet a szóbeli közlés is), mennyire növeli ismereteinket valamely jelenségről. Az egyes személyek eredeti ismereteit közben nem vesszük figyelembe. Az 'al' betűsorhoz tett 'm' növeli az „alma” hangsor valószínűségét. Ez a shannoni információ.

***Ez a közlés: „Budapest Magyarország fővárosa” — semmilyen információt nem tartalmaz a tény ismerője számára. Ez viszont: „A magasugró 230 cm-t ugrott” — csak a sportban jártas számára tartalmaz számos új információt (pl. csúcsjavítás, világrekord stb.).

lélektant csak az ilyen szók szemantikájának vizsgálatában tartja illetékesnek.

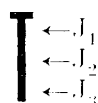
A szó önálló jelentését és szövegösszefüggésbeli értelmét illetően is diametrálisan ellentétes nézetek uralkodnak. Szeliversztova a jelentés fenti négy kritériumából kizárja a szövegösszefüggésbeli jelentést. Brudnij viszont a szó kontextuson kívüli jelentését kérdőjelezi meg: „Beszédbeli érintkezés közben a használt szók jelentése a szituáció alapján tudatosul. Feltehető-e, hogy az egyén pszichikumában létezik a szó jelentéseinek valamilyen, kontextustól független jelentéssora, amely jelentésekben a szó használható? Kísérletileg az ilyen feltevés nem igazolható” [35].

Brudnij szerint szövegösszefüggésen kívül a szó csak bizonyos szemantikai potenciállal rendelkezik, amely a szövegösszefüggés különböző jelentéseiben realizálódik. Bizonyításképpen hivatkozik a jelentésnek kísérletileg igazolható tárgyra irányultságára (предметная направленность). Szerinte a jelentés megállapítása úgy lehetséges, ha a szemantikai mezőt a közlés tárgyra irányultságának, tárgyi kivetítődésének koordináta rendszere szerint vázoljuk fel. A gondolatmenet itt azzal zárul, hogy ki kell dolgozni a tárgyra irányultság jegyeit. A mérés mértékegységének a penlenget ajánlja.

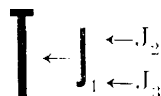
Érdekes a kontextus modellálhatóságának gondolata. (Kontextuson ő nemcsak a közölt vagy leírt szöveget érti, hanem a tágabb tárgyi és személyi szituációt is.) Mivel a jelentés a kontextusban tárul fel, ezt kell vizsgálat alá venni. De ahhoz, hogy tanulmányozhassuk, modellálnunk kell (a szó leontyevi értelmében; L. [17/b]). Ez a modellálás a színművészet által adott. Szerinte a szituációk ilyen mesterségesen konstruált egymásutánjában mérhető le, mintegy nagytőlencse alatt, a szó mint jel más-más hatása.

A többnyelvűségnek két típusát különböztetjük meg: A) mellérendelt többnyelvűség, ahol a jelrendszer, jel (J) közvetlenül a tárgyhoz (T) kapcsolódik:

B) alárendelt többnyelvűség: az anyanyelvi (pontosabban a domináns nyelvi, mivel a legjobban elsajátított nyelv nem minden esetben az anyanyelv), jel a T-hez, a második, harmadik stb. rendszer jelei a domináns nyelvi jelhez kapcsolódnak:

A két típus persze nem tiszta formában jelentkezik. Az A és B kapcsolódási típusok egymással keveredhetnek. Tehát előfordulhat, hogy pl. a J₃ valamely elemei közvetlenül a tárgyhoz kapcsolódnak. Tulajdonképpen az A az igazi többnyelvűség. Ez gyermekkori vagy felnőttkori

többsnyelvű környezetben alakul ki, de optimális iskolai feltételek mellett is kialakítható. A B általában az iskolai nyelvtanulás eredménye. Ez nem igazi többsnyelvűség. Valamely jelrendszer funkcionálását itt az interferencia erősen zavarja. A többsnyelvűség lélektani vonatkozásait illetően néhány utalást tennénk csupán, mivel a kérdés iránt érdeklődő Weinreich [36] monográfiájában bőséges tényanyagot és bibliográfiát talál.

A többsnyelvűek nyelvi reakciói általában lelassultak. A nyelvi jel továbbításához (kódolás) és felfogásához (dekódolás) szükséges idő itt nagyobb, mint az egysnyelvűség esetében. Kovač [14/g] az időkülönbséget számszerűleg is kimutatta. Ez az időkülönbség a különböző jelrendszerekből való jel kiválasztásának funkciója (mutatója). Az amerikai nyelvpszichológusok (L. [3]) a tolmácsi foglalkozás érdekes jelenségeire hívták fel a figyelmet: ha az A többsnyelvű állandóan csak J_1 -ből J_2 -re vagy J_3 -ra stb. fordít, akkor a J_1 -et elfelejti beszélni, csak fordítani képes, de ezt a fordítógép tökélyével. Ha ugyanez a személy több irányban fordít, J_1 -ből J_2 -re, J_2 -ből J_1 -re stb., felléphet nála a különböző jelrendszerekhez tartozó jelek kiválasztásának zavara, vagyis B-re jellemző interferencia. E jelenségek még nem kaptak megfelelő lélektani megvilágítást.

Figyelmet érdemel Ervin [37] feltételezése, hogy a többsnyelvűek az egyes nyelvekkel együtt az adott nyelvet beszélők szemléleti módját, értékrendjét, magatartásformáit is átveszik. A francia, illetve angol szemléletmód bizonyos elemeit adótnak vette (a nők nagyobb érvényesülési igénye, a szülők iránti kisebb tisztelet, a fizikai agresszivitásra, a felelőségre vonás alóli kitérésre való hajlamosság az angoloknál; a franciáknál: befelé fordulás, az azonos társadalmi helyzetűekkel szembeni nagyobb verbális agresszivitás, vívódásra, büntudatra való hajlamosság stb.). Ezután azt vizsgálta, hogyan jut kifejezésre ez a szemléletmód a ksz-ek beszédében. A ksz-eknek egyazon képeket más-más időben mutatott, a kép tartalmát (családi vizsály) egyik esetben franciául, a másik esetben angolul kellett elmondani. Az eredmények a feltevést részben igazolták. Néhány megfontolás azonban óvatosságra int bennünket. 1. Az egyes nyelvek hordozóinak sajátos szemléleti formáit elégségesen bizonyítani kellene. 2. Az azonos képpel kapcsolatos eltérő közléssor összefügghet a ksz-ek múltbeli, azonos témával kapcsolatos más-más nyelvi vagy személyes tapasztalataival (pl. a ksz ugyanazt az eseményt francia vagy anyanyelvű személlyel kapcsolatban élte át, ugyanazon eseményről francia vagy angol nyelven értesült). Ez esetben egyazon téma más-más verbális asszociációkat indíthat el. A szemléleti mód szintjén az interferencia jelenleg tehát nem bizonyított.

A nyelvlélektan törvényeit a nyelvtanítás módszertana felé az idegennyelv-tanítás és tanulás lélektana lesz hivatva közvetíteni. A nyelvtanítás-lélektan Artyomov [38] könyvében máris átfogó rendszerként jelentkezett. Leontyev gondolatai is (L. 19. IV. fejezet) termékenyítő hatással lehetnek a nyelvtanítás módszertanára. Legújabb pszicholingvisztikai tárgyú művét pedig a szerző kizárólag az idegennyelv-tanítás nyelv- és beszédlélektani megalapozásának szenteli [39].

De a nyelvlélektan, ill. nyelvtanítás-lélektan és a nyelvtanítás-módszertan érintkezési pontjainak akár vázlata is újabb fejezetet igényelne.

J E G Y Z E T E K

- [1] N. H. Pronko: Language and Psycholinguistics. „Psychological Bulletin”, V. 43, 1946.
- [2] „Psycholinguistics. A survey of theory and research problems”, Baltimore, 1954.
- [3] Psycholinguistics. A survey of theory and research problems, edited by Ch. E. Osgood and Th. A. Sebeok with a survey of psycholinguistic research, 1954—64, by A. R. Diabold. I. R. Indiana University Press, Bloomington, 1965.
- [4] „Psycholinguistics. A book of readings”, Ed. by S. Saporta. New York, 1961.
- [5] О. С. Ахманова: О психолингвистике. М., 1967.
- [6] Н. И. Жинкин: Механизмы речи. М., 1958.
- [7] А. А. Леонтьев: Психолингвистика. Л., 1967.
- [8] Г. П. Щедровицкий: Лингвистика, психолингвистика, теория речевой деятельности. В сборнике Теория речевой деятельности, М., 1968.
- [9] Теория речевой деятельности (ТРД), М., 1968.
- [10] Problemes de psycho-linguistique. Paris, 1963; Communications et langages. Paris, 1963.
- [11] E. Otto: Stand und Aufgabe der allgemeinen Sprachwissenschaft. Berlin, 1954. S. 124. sqq.
- [12] F. Kainz: Zum Aufbau der Sprache. A Beiträge Zur Einheit von Bildung und Sprache im geistigen Sein-Festschrift zum 80. Geburtstag von Ernst Otto c. kiadványban, Berlin, 1957.
- [13] W. Gutjahr: Zur Psychologie des sprachlichen Gedächtnisses, I, II. Zeitschrift für Psychologie, Bd. 162. n. 163, 1958—1959.
- [14] a) Szántó Éva: A beszéd felismerés egyik modelljéről. Magyar Pszichológiai Szemle (MPszSz), 1964 21.
 b) G. Schüller G.—Dévai M.—Kádár J.: A beszéd észlelés modelljei. A pszichológia új útjai, Bp. 1967. Gondolat.
 c) Dr. Szanyi Gyula: Adalékok az idegennyelvű szóbeli közlés megértésének pszichológiájához. MPszSz., 1968 4.
 d) Dr. Fabricius—Kovács Ferenc: Jelentés, társaslélektan, kommunikációelmélet. MPszSz, 1967 3.
 e) Büky Béla: A pszichonyelvészek. MPszSz, 1967 4.
 f) Sági Judit: A belső beszéd problémái a szovjet pszichológiában. MPszSz, 1967 3.
 g) Damián Kovač (Csehszlovákia): A többnyelvűség pszichológiai aspektusai. Pszichológiai tanulmányok, Bp. 1967 X.
- [15] И. А. Бодуэн де Куртенэ: Избранные труды по общему языкознанию, М., 1963, Т. II
- [16] Legfontosabb műveit az alábbi két postumus kiadott kötet tartalmazza:
 a) Л. С. Выготский: Избранные психологические исследования. М., 1956;
 б) Л. С. Выготский: Развитие высших психических функций. М., 1960.
- [17] a) А. Н. Леонтьев: Психология человека и технический прогресс. В сборнике философские вопросы физиологии высшей нервной деятельности и психологии. М., 1963.
 б) А. А. Леонтьев: Слово в речевой деятельности. М., 1965.
- [18] Gombocz Zoltán: Nyelvtörténet, lélektan, társadalmi lélektan. Összegyűjtött művei I. kötet, 59. old. Bp. 1938.
- [19] А. А. Леонтьев: Язык, речь, речевая деятельность. М., 1969, стр. 106.
- [20] Ch. Osgood: Psycholinguistics. „Psychology: a study of science”, v. 6, N. Y., 1963.
- [21] E. Galanter, G. A. Miller: Some comments on stochastic models and psychological theories. „Mathematical Methods in Social Sciences.” Stanford, 1960.
- [22] G. A. Miller: Language and Communication. N. Y., 1951.
- [23] N. Chomsky: a) Syntactic Structures, the Hague, 1957.
 b) Aspects of the theory of syntax, N. Y. 1956.
- [24] D. S. Boomer: Hesitation and grammatical encoding. „Language and speech”, v. B, 1965, No 4.
- [25] J. A. Fodor, T. C. Bever: The psychological reality of linguistic segments. Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior (JVLVB), v. 4, 1965, No 5.

- [26] P. B. Gough: Grammatical transformations and speed of understanding. JVLVB, v. 4, 1965, No 2.
- [27] D. I. Slobin: Grammatical Transformations and Sentence Comprehension in Childhood and Adulthood. JVLVB, v. 5, 1966, No 3.
- [28] H. H. Clark: Some structural properties of simple active and passive sentences. JVLVB, v. 4, 1965, No. 5.
- [29] D. S. Palermo: Word associations and childrens' verbal behavior. „Advances in child development and behavior”, v. 1, N. Y. 1963.
- [30] J. Nist: A critique of generative grammar. „Linguistics”, v. 19, 1965.
- [31] J. J. Katz, J. A. Fodor: The structure of a semantic theory. „Language”, v. 39, 1963, No 2.
- [32] S. F. Fillenbaum: Verbal Satiation and the Exploration of Meaning Relations. Paper to be presented at the Verbal Behavior Conference. N. Y. September, 1965.
- [33] А. П. Клименко: Вопросы экспериментального изучения значения слов. ТРД М., 1968.
- [34] О. Н. Селиверстова: Значение слова и информация. ТРД. М., 1968.
- [35] А. А. Брудный: Пути и методы экспериментальных исследований. ТРД. М., 1968, стр. 157.
- [36] U. Weinreich: Languages in Contact (Findings and Problems), London, 1964, Mouton and Co.
- [37] Susan M. Ervin: Language and TAT Content in Bilinguals. Journal of Abnormal and Social Psychology, 1964, v. 68, No 5.
- [38] В. А. Артемов: Психология обучения иностранным языкам. М., 1969.
- [39] А. А. Леонтьев: Некоторые проблемы обучения русскому языку как иностранному. Москва, 1970.

DATA TO THE HISTORY AND ACHIEVEMENTS OF PSYCHOLINGUISTICS AND TO THE TASKS IT FACES

by Szabó István

The I. chapter of this paper made up of 2 chapters traces the history of psycholinguistics (PsL) as a new branch of social sciences, back to the early 50-ies of this century when the first steps were taken in the U. S. by S. Saporta, Th. Osgood, T. Sebeok and other scholars concerned with problems pertaining partly to psychology, partly to linguistics, to jointly solve such problems. A brief reference is made to the new trends in PsL in other countries as well: in the U. S. S. R., France, G. D. R. and in West-Germany. The prehistory of PsL, it is pointed out further, goes back to the 19th century when linguistics and psychology began cooperating to solve questions arising on the „frontiers” of the two. Chapter II is concerned with subject-matter proper of PsL. On the basis of his research the author found some difference in conceiving the subject of PsL by scholars in the U. S. on one hand and by Soviet scholars on the other. Experiments by both Soviet and American scholars to prove the reality of either Chomsky's or Osgood's model of speech generating are analysed, their results compared and conflicting assertions pointed out. Psycholinguistic problems of semantics are touched upon, mainly on the basis of the present state of research in the U. S. S. R. In connection with bilingualism the psychology of foreign language teaching is referred to. For those wishing to embark on a profound study of the complex of problems of PsL ample list of papers on the topic in question is given at the end of this modest undertaking.

ИШТВАН САБО

РЕЗЮМЕ

В 1-й главе настоящей статьи, состоящей из 2 глав, автор прослеживает до 50-ых годов нашего века возникновение психолингвистики (ПсЛ) как новой общественной науки, указывая на то, что первые шаги по разработке новой дисциплины сделаны в США учеными, заинтересованными находящимися на „стыке“ лингвистики и психологии проблемами, С. Сапортой, Ч. Осгудом, Т. Сибеком и др. Сделаны ссылки на возникновение и развитие ПсЛ и в других странах: СССР, Франции, ГДР и ФРГ. Однако, подчеркивается в статье, истоки ПсЛ восходят к 19-му веку, когда были предприняты попытки сотрудничества между лингвистикой и психологией для решения общих проблем.

Глава II посвящена предмету ПсЛ. На основе своих исследований в данной области автор находит, что относительно предмета психолингвистики нет единого взгляда у советских психолингвистов и психолингвистов США.

Проводится анализ нескольких экспериментов, проведенных для верификации либо осгудовской модели порождения фразы, либо модели Хомского. Сопоставлены результаты и выводы этих экспериментов и указано на некоторые их противоречия. Психолингвистические проблемы семантики также затронуты, главным образом на основе исследований в СССР. Автор мимоходом коснулся проблемы двуязычия и психологии обучения иностранным языкам.

Для желающих поглубже „вкопаться“ в комплекс проблем ПсЛ в конце настоящего скромного предприятия перечислено приличное количество трудов на данную тему.